

Людмила Бондар

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ХРИСТИНИ АЛЧЕВСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ РУХУ ЗА ОСВІТУ ДОРΟΣЛИХ

(До 165-річчя від дня народження)

Христина Данилівна Алчевська – український педагог, видатний діяч народної освіти, організатор і керівник недільних шкіл. Народилася 4(16) квітня 1841 року в повітовому містечку Борзні Чернігівської губернії. Батько Д.Я. Журавльов – українець, учитель повітового училища. Мати – румунка за походженням, донька героя війни 1812 року генерала Вуїча, освічена жінка, закінчила Смольний інститут. Христина вважала її людиною із світлим розумом і даром «привертати серця людей». Батько ж, на її думку, розумний, але сухий, «бездушний егоїст». Він не любив дітей, нещадно бив братів та кріпосних дівчат, несправедливо ображав дружину. Христина дуже прив'язалась до годувальниці – українки Гапки, з молоком якої, згадувала пізніше, увібрала любов до України.

У родині Журавльових було ще два сини. Елементарні знання вони отримали від бідняка-семінариста, а у 9-10 років продовжували навчання в гімназії. Батько був проти жіночої освіти і заборонив Христині навчатися грамоти. Але незвичайні здібності дівчинки, велике бажання здобути освіту допомогли їй вивчитися читати й писати раніше братів (підслуховуючи їхні заняття, виконуючи самостійно домашні завдання, що задавали у гімназії). Твори, які писала вона за братів, вважалися найкращими. Згодом Христя писала твори й за інших гімназистів, заробляючи гроші на посібники для братів. Закінчити ж школу або отримати систематичну освіту вона так і не змогла. Така несправедливість змусила її поставити собі за мету «навчити як можна більше жінок грамоти».

У Курську, куди батька перевели на роботу, минули дитячі та юнацькі роки Христини. У 12-13-річному віці в неї виявляються акторські здібності і вона виступає на сцені домашнього театру. Юність її (1857-1859) співпадає з пожвавленням політичного життя в Росії, виникненням таємних політичних товариств, що ставили за мету зміну панівного ладу. Молодь читає «Колокол» О.І. Герцена, захоплюється творами М.Г. Чернишевського, Ф.М. Достоєвського та інших.

Коли Христі виповнилося 16 років, померла її мати. Лише захоплення читанням полегшувало горе і врешті-решт привело дівчину в ряди радикально налаштованої молоді, в гуртки, де велися небезпечні розмови, читалася заборонена література. Усе це сприяло формуванню соціально-політичних поглядів Христини Журавльової. У 1859 році під псевдонімом «Українка» вона таємно листувалася з О.І. Герценом, популяризувала в Росії його твори. Один з листів пізніше був знайдений М.П. Драгомановим в архіві

О.І. Герцена і надрукований І.Я. Франком у журналі «Житє і слово» (1895). У ньому дівчина висловлювала свої суспільні погляди, прагнення, закликала «Колокол» будити громадську свідомість жінок, просила поради щодо того, як працювати в недільних школах, що саме тоді почали повсюдно створюватися, оскільки гостро постало питання про освіту народу. Щоправда, вже у 1862 р. їх заборонили.

Того ж таки 1862 р. Христина Данилівна вийшла заміж і переїхала жити до м. Харкова. Її чоловік, Олексій Кирилович Алчевський, українець, походив із дрібної купецької сім'ї. Розбагатівши, став власником Торгового і Земельного банків на Донбасі. Фінансував великі підприємства, зокрема Донецько-Юр'ївське металургійне товариство. А крім того, багато сил і часу віддавав громадській діяльності. У 60-ті роки він очолив Харківську громаду (напівлегальне об'єднання української інтелігенції налічувало 80 осіб). Громадівці сприяли просвіті української людності, відкривали безкоштовні школи, видавали дешеві популярні книжки – так звані «Метелики», організовували лекції, шевченківські вечори, зустрічі з театральними групами, концерти тощо. Христина Данилівна була серед них єдиною жінкою, її називали Гетьманшою. 1869 року, коли у Харкові було створено Товариство поширення грамотності серед народу, вона зі своїми колегами ввійшла до його складу.

Приватна нелегальна жіноча недільна школа (50 учениць) була заснована Х.Д. Алчевською 10 червня 1862 р. і діяла упродовж восьми років. Принципи навчання й виховання у ній були відомі не лише в Росії, а й за її межами. У групі, яку вела сама Христина Данилівна (до речі, росіянка за походженням, яка сама української мови не знала), навчання проводилося за граматкою П.О. Куліша. У 1863 р., коли міністр внутрішніх справ заборонив друкувати книжки українською мовою, довелося перейти на російську мову викладання.

Проте офіційного права на викладацьку діяльність Х.Д. Алчевська не мала через відсутність диплома. Тому працювала нелегально. Згодом, склавши екзамен з російської мови, арифметики й Закону Божого, отримала диплом, а з ним і право викладання.

Офіційне відкриття школи відбулося у березні 1870 р., що засвідчує лист голови Харківського міського відділу внутрішніх справ до штатного доглядача повітових училищ. Заняття дозволили проводити по неділях та у святкові дні з 10 до 14 години у приміщенні 1-го повітового училища. Оскільки не було високопоставленого поручительства щодо благонадійності засновниці школи, то, на її прохання, обов'язки почесного попечителя взяла на себе А.П. Вернадська – мати відомого вченого, першого президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Пізніше попечителем стала сама Христина Данилівна.

Регламентував роботу навчального закладу «Устав попечительского комитета Харьковской женской воскресной школы», відповідно до якого навчання було безкоштовним, а вчителі працювали без винагороди. За віком учениці поділялися на малолітніх (10-12 років), підлітків (13-15 років) і

дорослих (від 16 років). За підготовкою – на неписьменних, напівписьменних (уміють лише читати), малописьменних (уміють більш-менш писати і читати) і письменних. До 1896 р. школа містилася у приміщенні 1-го повітового училища, доки на кошти Олексія Кириловича, чоловіка Х.Д. Алчевської, побудували власне. Це була на той час єдина недільна школа, що діяла у власному приміщенні.

Харківська жіноча недільна школа стала зразком освітніх установ такого типу. Відомий педагог С.І. Миропольський написав її історію, яку під заголовком «Школа и общество» опублікував у журналі «Семья и школа» (1878). Усі шкільні питання, які потребували вирішення, виносилися на щотижневі (по понеділках) педагогічні збори. Відбувалися гострі дебати щодо прийомів, форм і методів викладання, обиралися найефективніші з них. Як свідчать протоколи зборів, часто обговорювалися проблеми предметних уроків, запровадження іспитів (у школі Х.Д. Алчевської їх не було). Присутні інформувалися про нове у педагогіці, у викладанні того чи іншого предмета.

Серед питань, що розглядалися, було і таке, як доцільність ведення педагогічних щоденників. На думку Христини Данилівни, щоденник допомагав критично ставитися до справи, сприяти «выяснению отношений учительниц к школе, отношений их к ученицам, на конец, выяснитъ характер, способности, индивидуальныя свойства каждой ученицы» [13, 82]. Вивчаючи щоденники Х.Д. Алчевської та її колег, можемо зробити висновок, що у них містяться цінні педагогічні спостереження за психологічним розвитком учнів, питання взаємин з ними; вони є засобом обміну педагогічним досвідом, допомагають аналізувати нові методи навчання, проблеми педагогічної майстерності тощо.

Удосконалюючи форми й методи навчання, педагоги наполегливо працювали над розробкою методичного документа під назвою: «Программы по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся» (1885), що складався з таких пунктів:

1. Програма-план з предметів навчання в групах неписьменних.
2. Програма з курсу російської мови для всіх груп недільної школи.
3. Програма з читання для груп дорослих, які закінчили вивчення алфавіту (посібники «Новая азбука» Л.М. Толстого; «Родное слово» К.Д. Ушинського, Ч. 2).
4. Програма з пояснювального читання для малолітніх, які засвоїли азбуку (посібники «Родное слово» К.Д. Ушинського, Ч. I та Ч. II; «Новая азбука» Л.М. Толстого).
5. Програма з пояснювального читання за «Книгой для первоначального чтения» В.І. Водовозова, Ч. I та «Детским миром» К.Д. Ушинського, Ч. I.
6. Програма-конспект з арифметики для трьох років навчання малолітніх.
7. Програма з арифметики для груп дорослих.

Програми перевидавалися чотири рази й за ними понад 30 років велося викладання у більшості недільних шкіл Росії.

Із звіту Харківської приватної жіночої недільної школи за 1892/93 навчальний рік дізнаємося, що ідея створення посібника для навчання дорослих – «Книги взрослых» виникла на початку 1890-х років. У перший рік навчання вона призначалася для учнів, які закінчили букварний період. У цьому випуску вміщені художні твори, науково-популярні матеріали, оповідання, байки, вірші, народні пісні, прислів'я тощо. У книжці для другого року навчання матеріали згруповані за розділами: ботанічний, зоологічний, географічний, історичний, літературний. Для третього – за розділами: географічний, історичний, з фізики, хімії і технології, гігієни, азбуки законодавства, літератури. Найбільший з розділів – літературний. Усього до «Книги взрослых» увійшло 175 художніх творів або уривків з них. Принцип навчання передбачав пояснювальне читання, бесіди з використанням наочності. Це була колективна праця науковців, учителів-практиків, очолюваних Х.Д. Алчевською.

Вчителі, як послідовники К.Д. Ушинського, М.О. Корфа, застосовували звуковий метод навчання грамоти. Великого значення надавали У школі їхній самоосвіті і надзвичайно уважно комплектували для них бібліотеку.

У школі використовувалися такі методи навчання, як пояснювальне читання, різноманітні бесіди, зокрема з історії, культури, географії, з гігієни, анатомії та фізіології людини, з питань надання першої допомоги у разі нещасних випадків, з профілактики холери тощо. Особливого значення надавали літературним бесідам. З багатьох предметів були розроблені програми бесід і методичні вказівки щодо їх проведення.

Зважаючи на те, що процес навчальної роботи був тісно пов'язаний з вихованням, великого значення надавали такому ефективному виховному засобові, як шкільні свята. Це й урочистості до ювілейних дат письменників, дня заснування школи, новорічні й українські традиційні свята тощо. Практикувалися прогулянки на природу. В середньому навчальний рік у недільній школі складався з 30-35 навчальних днів, щорічно відбувалося 5-8 свят, кілька прогулянок за місто [9, 209-219].

у 70-80-ті роки Х.Д. Алчевська неабияку увагу приділяла позакласній роботі, насамперед позакласному читанню, розробила метод вивчення читацьких інтересів. При школі було створено бібліотеку й розроблено спеціальні правила користування нею. у листі до Л.М. Толстого Христина Данилівна розповідала, що перш ніж книжка надходила до читачів, її рецензували, а рецензії заслуховувалися на педагогічному засіданні. Після того, як книжку прочитали учениці різного віку й різного розвитку, вчителі з'ясовували, чи сподобалось їм прочитане, що вони зрозуміли. Все це занотовувалося у шкільних зошитах. На основі численних відгуків був укладений покажчик книжок для народного і дитячого читання «Что читать народу?» у трьох томах (Т. 1 – 1888, Т. 2 – 1889, Т. 3 – 1906). Покажчик високо оцінили Л.М. Толстой, Ф.М. Достоевський, А.П. Чехов, С.В. Ковалевська, С.М. Степняк-Кравчинський, О.М. Горький, Н.К. Крупська. Принагідно варто зазначити, що Х.Д. Алчевська листувалася й зустрічалася особисто з багатьма з них, а також з іншими відомими

людьми: І.С. Тургенєвим, Г.І. Успенським, Елізою Ожешко, М.І. Павликом, В.Г. Короленком, І.Я. Франком.

Х.Д. Алчевська у покажчику пропагувала твори не лише російських авторів, а й Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, Є.П. Гребінки, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І.С. Нечуя-Левицького, І.К. Карпенка-Карого, І.Я. Франка, Панаса Мирного, Юрія Федьковича, П.А. Грабовського, В.С. Стефаніка, М.М. Коцюбинського, Лесі Українки та ін. У третьому розділі «Видання для народу українською мовою» рекомендуються твори саме українських письменників, 300 найвідоміших українських пісень. Не лише цим виданням, а й усією своєю діяльністю педагог обстоювала любов до рідного слова, прагнула донести до учениць кращі зразки української літератури ХІХ – початку ХХ століття.

Вихід у світ покажчика «Что читать народу?» сучасники вважали «надзвичайним явищем», а саме видання – «розумною книгою», розглядали як «в высшей степени ценный источник для ознакомления с ростом критической мысли народа и теми результатами, к которым эта мысль приходит под влиянием ознакомления с лучшими произведениями всемирной литературы» [1, 179]. Голова Французької ліги освіти Жан Массе на конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти в Парижі назвав два томи «Что читать народу?» «трофеями призейної ініціативи» у справі народної освіти.

У 1879 р. на власні кошти Христина Данилівна збудувала однокласну земську школу в с. Олексіївка Катеринославської губернії (тепер Луганська область) і фактично стала її попечителькою. Свої педагогічні погляди і досвід практичної роботи вона висвітила у праці, присвяченій цій події – «История открытия школы в с. Алексеевке Михайловской волости» (1881), а також в інших: «Островский в применении к чтению в народе» (1887), «Сельские очерки», «Лермонтов в деревне» (1894), «Полгода из жизни воскресной школы» (1895), «Передуманное и пережитое» (1912). Великий інтерес викликають і її неопубліковані рукописи, щоденники, листи, плани уроків, конспекти.

Відкриття Олексіївської школи пов'язане з великими перешкодами (благодійність, національність попечительки). На відміну від інших, ця школа була досить добре обладнана, проте знання й поведінка учнів виявилися жахливими. Навчання здійснювалося за офіційно визнаними підручниками, письмові роботи виконувалися російською мовою. У 1887-1893 рр. у цій школі вчителював Б.Д. Грінченко. Він змушений був проводити у життя русифікаторську політику царату, а з українською мовою ознайомлювати учнів таємно. Отже, «хоч і не вкраїнська була школа в Олексіївці та все ж, отримавши освіту, школярі в ній знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину, запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою» [10, 161].

Глибоко поважаючи Б.Д. Грінченка, Христина Данилівна все ж розходилася з ним у принципових питаннях. У роки переслідування українського руху виникла суперечність: «наперекор стихиям» упрямо стоять на своєму і учить свій народ во что бы то ни стало, на родном языке, или, идя легальным путем, видеть его просвещенным, – писала вона, – я после недолгих колебаний, трезво избрала второй путь и прослужила ему всю мою жизнь» [3, 454]. Саме з її твердженням «навчити як можна більше жінок грамоті» і не погоджувався Борис Дмитрович. На його думку, «не следует калечить украинскую женщину обучением на чуждом ей великорусском языке» [3, 455-456].

Нині у шкільному приміщенні Олексіївської неповної середньої школи розмістився музей історії школи. У ньому зберігаються матеріали про життя і педагогічну діяльність Х.Д. Алчевської та Б.Д. Грінченка.

Уся діяльність Х.Д. Алчевської була взірцем самовідданого служіння своєму народові. Яскраву характеристику їй дає Е.О. Вахтерова: «Талантливая молодая женщина, которая могла бы быть выдающейся писательницей, выдающейся артисткой, выдающейся певицей, – она предпочла быть только учительницей, и всю жизнь осталась ею. И никогда она не раскаивалась в сделанном выборе» [8, 8]. Незважаючи на заборону, впродовж 50 років у її школі звучала українська пісня. Х.Д. Алчевська відстоювала українську мову, пропагувала творчість Т.Г. Шевченка. «Кобзар» посідав почесне місце у школі. У книжці «Передуманное и пережитое» авторка писала про свою любов до України, українського народу, розповідала, як виховувала такі почуття не лише в учениць, а й у своїх власних дітей. Мабуть, тому родина Алчевських залишила помітний слід в історії вітчизняної культури. Син Іван став знаменитим тенором, постійно гастролював, жив то в Росії, то у Франції. Під час приїзду до рідного міста завжди виступав з концертами на шкільних вечорах. Програму вечора складав молодший син Микола, а Христина Данилівна її затверджувала. Микола – присяжний повірений, один із перших організаторів нової системи освіти дорослих, працював учителем початкових класів у Харківській недільній школі, керованій його матір'ю. У радянські часи – визначний педагог, автор першого українського радянського букваря. Син Григорій був композитором і вокальним педагогом. Донька Христя, крім педагогіки, цікавилася ще й поезією.

У різні періоди розвитку історико-педагогічної науки позиція Х.Д. Алчевської щодо мови викладання по-різному оцінювали науковці. Так, О.Р. Мазуркевич і Н.Я. Фрідьєва вважали, що перехід її на навчання російською мовою не означав зневажання мови української. Навпаки, і українська мова, і українська пісня мали у школі однакові права з російською. О.Р. Мазуркевич стверджував, що давні намагання звинуватити Христину Данилівну в тому, нібито вона проводила в Україні «русифікацію» народної освіти, не мають жодних підстав [12, 69]. Як попечитель одного із міських училищ, вона добилася, щоб йому присвоїли ім'я Тараса Шевченка. Як вона писала, «мечтаю о том, как введу в него разную песню и поэзию». У

1899 р. у саду Алчевських поблизу недільної школи було встановлено бюст Т.Г. Шевченкові, виготовлений на замовлення Христини Данилівни.

В.Д. Бардінова назвала Х.Д. Алчевську «пропагандистом кращих здобутків української демократичної літератури»: їй «вдалося закласти міцний фундамент для подальшого розвитку народної освіти в Росії. Її ідея освіти дорослих випередила подальший процес вітчизняної науки» [6, 142].

З іменем Х.Д. Алчевської пов'язаний розвиток методики початкового навчання, а її школа визнана організаційно-методичним центром недільних шкіл Росії. Христина Данилівна разом з відомими педагогами М.О. Корфом, В.О. Євтушевським, В.І. Водовозовим, М.Ф. Бунаковим, В.П. Вахтеровим та іншими розробила методику й дала досить цінні зразки уроків навчання грамоти, читання, письма.

Пропаганді й популяризації ідеї недільних шкіл слугували виставки. Вони виконували функції об'єднувального центру «недільників». Зокрема, на Нижньогородській виставці (1896) були представлені експонати 118 недільних шкіл. М.І. Мухін у книжці «Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської» зазначає: «Досвід влаштування виставок, ініціатором і головним організатором яких була Х.Д. Алчевська, показав, що публічне демонстрування і пропаганда справи недільних шкіл були тим імпульсом, який одних наочно переконував у корисності недільних шкіл, інших спонукав до організації цих шкіл, третім давав змогу перейняти кращі засоби постановки справи і, нарешті, у всіх, хто співчував справі народної освіти, викликав щирі симпатії до них» [14, 175]. Школа Х.Д. Алчевської була представлена на всесвітніх форумах у Москві, Нижньому Новгороді (1895, 1896), Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій і двох Паризьких (1889, 1900) міжнародних виставках. У своїх спогадах вона згадувала, що їй доводилось переживати душевні муки, коли росіяни знущалися над своєю батьківщиною, що дома вона сама протестувала проти різних заходів, реформ, але за кордоном їй хотілось показати лише світлі сторони нашої бідної батьківщини [3, 400-401]. На московських виставках, організованих Московським комітетом грамотності (кінець 1895 р.), та під час роботи 2-го з'їзду російських діячів з технічної і професійної освіти (кінець 1895 – початок 1896 рр.) демонструвалися наочні посібники, картки, діаграми, фотографії з Харківської школи, матеріали, що характеризували навчальний процес, роботу шкільної бібліотеки тощо.

Педагогічна діяльність Х.Д. Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889). Її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом. Петербурзьке і Московське економічні товариства нагородили її золотими медалями. Прогресивна громадськість Росії широко відзначала її ювілеї. Так, на 50-річчя своєї педагогічної діяльності Христина Данилівна отримала понад 500 привітань, у тому числі від 64 недільних шкіл, а також від педагогів, випускників, громадських діячів, працівників редакцій педагогічних журналів і газет. Проте до глибокої старості вона була у

немилої у царської влади. Лише після Жовтневої революції відчула піклування про себе, як «відома діячка народної освіти» отримала одну з перших персональних пенсій.

2(15) серпня 1920 року Х.Д. Алчевська померла. Її невтомна діяльність є високим прикладом служіння народові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы: Их прошлое и настоящее. – СПб., 1900.
2. Алчевская Х. История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости. – Х., 1881.
3. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М., 1912.
4. Алчевская Х.Д. Полгода из жизни воскресной школы: (Из записной тетради учительницы воскресной школы). – СПб., 1895.
5. Алчевская Х.Д. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения. – СПб. – Т. 1. – 1888; Т. 2. – 1889; Т. 3. – 1906.
6. Бардіанова В.Д. 20 видатних українських педагогів / За ред. А.М. Бойко. – Полтава: АСМІ, 2002.
7. Бондар Л.С. Алчевська Христина Данилівна // Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн.: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К., 2005.
8. Вахтерові Э.О. Пятьдесят лет работы для народа: К 50-ти летнему юбилею Х.Д. Алчевской. – М., 1912.
9. Годичный отчет учительницы Х.Д. Алчевской. 1910-1911 г. о школьных праздниках // Общее дело. – Вып. 3. – М., 1912.
10. Грінченко М. Школи, де вчителював Борис Грінченко // ІР ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 1., Од. зб. 32542, Арк. 161.
11. Мазуркевич А.Р. Христина Даниловна Алчевская // Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М., 1988.
12. Мазуркевич О.Р. До оцінки педагогічної спадщини і творчої діяльності Х.Д. Алчевської // Радянська школа. – 1958. – № 4.
13. Миропольский С. Школа и общество: Частная Харьковская женская воскресная школа. – СПб., 1892.
14. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської. – К., Вища школа, 1979.